

АСОЦІАТИВНО-ОБРАЗНІ УЯВЛЕННЯ ПРО КОЗАКІВ І СФЕРА ДЕРИВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тетяна Гуцуляк

(Україна)

У сучасному українському мовознавстві дослідження образних дериваційно-мотиваційних процесів належить до актуальних, проте мало опрацьованих питань. Формування асоціативно-образних мотиваційних зв'язків є важливим і невід'ємним елементом творення значної кількості похідних лексем української мови з образним змістом. З-поміж них виокремлюємо парадигму образних дериватів, що сформувалася довкола спільної твірної бази – субстантива козак. Вона включає чотири зони похідних утворень: ад'єктивну, субстантивну, дієслівну й адвербіальну. Мета пропонованої розвідки передбачає опис суспільно-історичних та етнокультурних чинників, що зумовили формування низки стереотипних уявлень українців про козаків та відповідно образно-дериваційного потенціалу лексеми козак.

Ключові слова: відсубстантивні деривати, козак, образна мотивація, образна парадигма, образно-дериваційний потенціал слова, стереотипні уявлення.

ASSOCIATIVE-FIGURATIVE CONCEPTION ABOUT KOZAKS AND THE SPHERE OF DERIVATIONAL PROCESSES OF UKRAINIAN LANGUAGE

Tetjana Huculjak

In modern Ukrainian linguistics the research of figurative derivative-motivational processes is noteworthy, but little learned. Developing of associative-figurative motivational connections is essential and an integral element of forming a significant number of derivative lexemes of Ukrainian language with figurative content. Among them we can distinguish the paradigm of figurative derivatives, which has been developed around common compound stem – substantive Kozak. It includes four zones of derivative formation: adjective, substantive, verbal, and adverbial. The aim of suggested research anticipates descriptions of socio-historical and ethnocultural factors, which have caused the forming of the chain of Ukrainians stereotypical conceptions about Kozaks and relatively figurative-derivational potential of lexemes Kozaks.

Keywords: substantivized derivatives, Kozak, figurative motivation, figurative paradigm, figurative-derivational potential of a word, stereotypical conception.

Україна – козацька країна. Саме так з кінця XVI – початку XVII cc. сприймали Україну в Західній Європі. Для багатьох зарубіжних істориків

того часу цей зв'язок був цілком певним й у своїх працях вони часто отожднювали українців з козаками. Для європейців упродовж декількох століть найавторитетнішою й надзвичайно пізнавальною розвідкою про Україну була робота французького інженера й військового картографа Гійома Левассера де Боплана “Опис України”, надрукована в Руані спершу невеликим тиражем (100 примірників) у 1651 р., а друге доповнене видання вийшло 1660 р. Автор описував Україну як “гарну і рідкісну країну”, звідки походить “благородний люд, який зветься запорозькими козаками (cozaques zaporowsky)” (Боплан 1990, 135, 137).

Текст праці Гійома Левассера де Боплана 1660 року повністю або фрагментами перекладали й публікували 48 разів французькою, англійською, німецькою, латинською, польською, російською та українською мовами (Опис України). Зацікавленню книжкою, на думку Я. Ісаєвича та В. Смолія, сприяло й те, що вона вперше була видана в роки Визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.), коли далеко за межі України поширювалися звістки про мужність козацького війська, успіхи якого стали істотним чинником міжнародної ситуації того часу (Боплан 1990, 11).

Д. Наливайко, аналізуючи західноєвропейські джерела про козаків, історичні праці та літературу XVI–XIX сс., робить висновок, що “...у першій третині XVII ст. в Західній Європі склалася певна система уявлень про запорозьких козаків як козацьку християнську республіку, що розташована на крайній межі з мусульманським світом і веде з ним постійні успішні війни. Ці війни, ця героїчна боротьба з «невірними» повсюдно сприймалася на Заході зі схваленням, нерідко – зі справжнім захопленням” (Наливайко 1992, 129). З-поміж популярних праць того часу науковці виокремлюють “Опис Європейської Сарматії” італійського дослідника О. Гаваньїні (1611 року книга вийшла в Кракові польською мовою), яка тривалий час була джерелом відомостей про Україну і всю Східну Європу. Хроніст із особливим піднесенням говорить про козаків: “... дуже потрібний мужній козацький народ у боротьбі проти будь-якого ворога Корони, Литви й Русі, особливо проти турків і татар, котрі з азійських сторін часто нападали на Україну і ще раніше чинили їй великі шкоди. ... А тепер ці войовничі юнаки потужно псують військовий лад поганських бусурманців, за що нехай буде хвала Господу Богу” (Гаваньїні 2007, 434).

До перших наукових праць з історії України зараховують роботу й одного з найвідоміших німецько-угорських істориків епохи Просвітництва Й.-Х. Енгеля – “Історію України та українських козаків”, яка була видана в Галлє 1796 р. німецькою мовою. Дослідник називає Україну “стіною, що відділяє культурну Європу від дикої Азії” і робить спробу розкрити питання, “як трапилося, що по-спартанському волелюбні, незалежні козаки ... були поневолені російським самодержавством” (Енгель 1998, 245–246).

Сприйняття України, українського народу через зв'язок із козацтвом, перебування цих понять в одному асоціативному ряду, за словами В. Смолія, не є випадковим. “Адже через історію козацтва, по суті, переломлювалася ціла епоха в минулому України та її народу. Справді, на пев-

ному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відбивати загальні тенденції та закономірності розвитку українців як окремої етнічної спільноти” (Смолій 2006, 5). “Ототожнення в очах зовнішнього світу термінів ‘українець’ і ‘козак’ також свідчило про велику репрезентативну роль останнього в історії України та українського соціуму” (Смолій 2006, 15).

В українській історії козацькі часи, а саме героїчні подвиги козаків, їх боротьба з турецько-татарськими нападниками, їхній спосіб життя, стосунки, звичаї, діяльність відомих постатей та ін. знайшли своє найперше відображення в усній народній творчості – історичних піснях, думах, баладах, легендах, переказах. Зокрема українські народні думи, за спостереженнями дослідників, почали створювати вже десь від кінця XV ст. саме за часів козацтва (записувати їх почали в XIX ст.). Цікавим є той факт, що “в народі слово ‘дума’ не вживалося, а твори називалися ‘козацькими піснями’, ‘піснями про старовину’, ‘невольницькими плачами’, ‘лицарськими піснями’, ‘псалмами козацькими’” (Стрюк 2001, 221).

Потужний вплив на розвиток української історіографії та літератури про козацьку добу мали такі історичні пам’ятки, як козацькі літописи 2-ї половини XVII – середини XVIII ст., присвячені козацьким війнам, – “Літопис Самовидця”, “Літопис Григорія Граб’янки” та “Літопис Самійла Величка”. Характерними рисами, притаманними авторам усіх цих праць, на думку Ю. Мицика, є палкий патріотизм, зацікавленість історією українського козацтва, державності, самостійницькі або принаймні автономістські погляди, позитивне ставлення до козацтва та очолюваної ним національно-визвольної боротьби українського народу в XVI–XVIII cc. (Мицик 2007).

Під впливом фольклорних, літописних творів та інших вагомих історичних джерел в українській літературі, а ширше – в українській культурі, поставав передусім опоетизований образ козаччини через возвеличення сили, краси козаків, їх волелюбної, непохитної вдачі, готовності захищати рідну землю й християнську віру від різних нападників. “В козаччині, – як це бачить Д. Дорошенко, – український народ виділив з-поміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив свою національну аристократію... . Не дурно в XVII столітті утворилась і довгий час трималась назва: ‘козакоруська нація’” (Дорошенко 1991, 148). Твори художньої літератури та образотворчого мистецтва (народні картини із зображенням козака Мамає, які набули поширення у XVIII–XIX cc.) утвердили такий образ козака, який став духовним символом України, виразником її національної ідентичності. Особливу роль у цьому відіграли письменники, культурні діячі, які, зокрема, репрезентували європейську течію романтизму в українській літературі, – це Т. Шевченко, її найвиразніший представник, а також С. Воробкевич, Б. Грінченко, П. Куліш, І. Манжура, В. Мова, С. Руданський, М. Старицький, Ю. Федькович та інші (Пирогова 2010). Романтична література, за словами Л. Масенко, в умовах бездержавності виконувала місію збереження національної ідентичності (Масенко 2014, 34). У творах Т. Шевченка, як це інтерпретує Г. Грабович, козаки представлені не лише для того, щоб втілити минуле та його

славу, а щоб розкрити глибинні істини українського існування й служити фундаментом для будівництва ідеального майбутнього (Грабович 1998, 142).

Мабуть, саме здатність козацтва до самоорганізації, до державотворення (адже не було випадковістю, що “в середині XVII ст. виникла, як це доводить В. Смолій, Українська козацька держава (метафорично її називали державою Богдана Хмельницького) (Історія Української держави... 2018, 5)) й послужила одним із кількох мотивів того, що царський уряд учинив розправу над українським козацтвом, “по-зрадницькому скасувавши Запорозьку Січ, «со истреблением ... и самого названия запорожских казаков», як зазначалося в указі цариці Катерини II” (Стрижак 2001, 96). Аналізуючи причини, що призвели до знищення Запорізької Січі (1775 р.) та до ліквідації козацтва як окремого стану, В. Смолій лейтмотивом усіх звинувачень, що містяться в царському маніфесті, вважає тезу про те, що, “заводячи власне хліборобство, вони (запорожці – Авт.) розривали тим саму основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, зі своїм власним несамопитим управлінням...” (Смолій 2006, 14).

Такий хід історії безумовно позначився на тому, що козацька тематика стала належати до особливо контрольованих тем: на початку 20-х років було заборонено козацькі рухи та Українську козацьку партію (Руденко, Губко 2007, 32); а в 70-х роках “з видавничих планів було вилучено майже все, що стосувалося історії України козацької доби. ...Водночас стали друкуватися погромницькі статті, і сам Щербицький протягом десятка років не переставав закликати до боротьби з «ідеалізацією старовини, князів та гетьманів»” (Мицик 2019). Загрозу “виховувати маси в куркульсько-петлюрівському дусі та... любови до козацької романтики, гетьманщини тощо” (Хвиля 2005, 115) більшовицька влада вбачала навіть у використанні питомих рис української мови при укладанні перекладних та термінологічних словників і вела боротьбу з націоналістичними елементами на мовному фронті.

Особливе піднесення козацької тематики, важливість цього історичного часу для осмислення українцями своєї національної самобутності вдалося представити у своїх творах поетам-шістдесятникам (М. Вінграновському, Л. Костенко, В. Симоненкові, В. Стусові та ін.), а також зобразити у творах живопису – картини А. Горської “Козак Мамай” (1960 р.), “Карта України” (1960 р, 1970 р.) (Горська...). Важливо, за словами П. Кралюка, що шістдесятників не задовольняло традиційне трактування козацького міфу, “проінтерпретоване в комуністичному дусі й легалізоване в радянській Україні в період сталінізму”. Для цих митців “козацька слава” була передусім предметом національної гордості (Кралюк 2015).

Не зважаючи на різне сприйняття козацького минулого в історії України – здебільшого позитивне, опоетизоване та міфологізоване, а подекуди й негативне (наприклад, деміфологізація козацтва П. Кулішем (детально див. Кулиш 1874)) – образ *козака* у світосприйнятті українців належить до ет-

нокультурних концептів, до етносимволів національної культури, а лексема *козак*, за спостереженнями І. Синиці, “експлікує національну своєрідність українців як нації” і належить до своєрідних слів-символів – етнопсихологом (Синиця).

Усі названі чинники вказують на те, що слово *козак* належить до культурно вартісних одиниць української мови, за яким у колективній свідомості українців, а також інших народів, історично пов’язаних з добою козаччини, закріпилися виразні стереотипні уявлення та асоціативно-образні зв’язки. Відповідно такі традиційні уявлення в українській мові відображає вагома кількість стійких народних порівнянь, прислів’їв, приповідок з компонентом *козак*. В основу формування сталих висловів покладено ознаки, що відображають зовнішність, вроду козаків: *то ж не маки, то й козаки, то козаки у Крим ідуть* (УПП 2001, 219), *гарний козак, як городній мак* (УПП 2001, 219), *коли нема гарного козака, то підеш і за пенька* (ПП 1990, 73); хоробрість, витривалість: *хоробрий як запорозький козак* (УПП 2001, 219); *козак з бід не заплаче* (ГП 2003, 44); *заживе як на козаку* (ССНП 1993, 72); готовність до військових походів: *готов, як козак до війни* (УПП 2001, 219; ССНП 1993, 72).

Великий пласт сталих висловів з опорним компонентом *козак* було зафіксовано й у збірнику “Українські приказки, прислів’я і таке інше”, який упорядкували й видали, як зазначено на титульному листку, у 1864 р. М. Номис та О. Маркович, а також ще велика когорта діячів української культури. Справжнє прізвище М. Номиса – Матвій Симонов, він походив із заможної козацької родини з Полтавщини, що певною мірою й пояснює наведений вище факт. Тривалий час ця важлива збірка етнографічних та фольклорних матеріалів перебувала, як це описує М. Пазяк, “у напівзабутті і забороні”. “З посиленням сталінської диктатури та нищенням української культури М. Номис потрапив до розряду буржуазних діячів і збірка більше не перевидавалась” (Номис 1993, 5). Матеріали цього збірника надзвичайно повно й правдиво передають козацький дух, описують волелюбність цих людей: козак та воля – *заласна доля; степ та воля* – *козацька доля; коли козак в полі, то він на волі* (Номис 1993, 74). До певної міри відтворена не лише вдача козаків, а й уся історія козацтва зі згадуванням козацьких ватажків, гетьманів, Катерини II, важливих подій та ін.: *Од Богдана до Івана не було гетьмана* (Номис 1993, 69), *Висипався Хміль (Хмельницький) из міха, та показав Ляхам лиха* (Номис 1993, 69), *Мазепа в Полтаві подавивсь гадушкою* (Номис 1993, 70), *Славний козак Максим Залізняк – славнішше Запоріжжя* (Номис 1993, 70), *Ой ти мати, Катерино, що ти з нами зробила! що край гарний та веселий та й занастила* (Номис 1993, 70). У сучасному мовознавстві зацікавлення матеріалами збірки М. Номиса та спробу залучити їх для аналізу притаманних рис козаків як архетипного образу української культури простежуємо в розвідці І. Синиці (Синиця 2011).

Входження лексичних одиниць до ключових слів національної мови, до культурно опрацьованих та культурно вартісних мовних засобів пов’язане ще й з тим, що їх активно залучають до словотворчих процесів, як не-

від'ємної частини номінативної діяльності мовців із використанням питомих для української мови ресурсів. Особливу увагу у своїх дослідженнях приділяємо образно-дериваційному потенціалу іменникових твірних основ, що беруть участь у процесах образної деривації. Похідні слова як результат такого словотворення своєю морфолого-семантичною структурою відображають реалізацію образних мотиваційних відношень. Їх формування, опираючись на наші попередні дослідження, можна описати наступним чином – “це мовно-мисленнєвий процес вибору мотиватора в ході творення похідної одиниці, пов'язаний зі встановленням у свідомості мовців асоціативних зв'язків між певними когнітивними структурами, що призводить до формування на базі концептуальної метафори чи (і) концептуальної метонімії образних уявлень, які через вербалізацію понять закріплюються в морфологічній і семантичній структурі слова” (Гуцуляк 2018, 61).

Формування образно-дериваційного потенціалу лексеми *козак* значною мірою пов'язане із етнокультурним тлом, що сформувалося на основі усіх наведених вище культурно-історичних та соціальних чинників. Образні деривати, утворені на базі іменникової основи *козак*, також належать до культурно вартісних одиниць української мови, які своєю внутрішньою формою фіксують і зберігають певні фрагменти образного світосприйняття. Вони вибудовують довкола твірної бази *козак* образну словотвірну парадигму, у структурі якої виокремлюємо 4 зони: ад'єктивну, субстантивну, дієслівну та адвербіальну, похідні одиниці яких реалізують різні аспекти семантики, актуалізовані під впливом низки позамовних та власне мовних чинників у словотворчих процесах.

До ад'єктивної зони включаємо такі відсубстантивні деривати, що в процесі словотворення набули спільного дериваційного значення “ознака об'єкта, схожа (аналогічна) до ознаки денотата, названого твірним словом”: *козакуватий*, *козацький*, *козачий*.

У найавторитетнішому тлумачному словнику української мови – СУМ (1970–1980 рр.) зафіксовано не всі наведені похідні, зокрема укладачі не подають слова *козакуватий*, а для *козацький* і *козачий* запропоновано лише типові для відносних прикметників тлумачення ‘власн. козакові, козакам’ (СУМ-4 1973, 210); *козачий* ‘те саме, що козацький’ (СУМ-4 1973, 210).

Проте аналіз низки вагомих лексикографічних і текстових джерел засвідчує, що в українській мові ці деривати функціонували й продовжують вживатися з образним змістом, який розвинувся під впливом стійких асоціативно-образних уявлень про козаків, що знайшли своє закріплення передусім в усних народних, а пізніше також і в писемних творах.

“Етимологічний словник української мови” фіксує лексему *козакуватий* ‘такий, що має козацький норов’ (ЕСУМ-2, 1985, 496) з посиланням на “Словник української мови” (1920 р.) Д. Яворницького – одного з найвизначніших дослідників і знавців козацької доби, який за свої наукові здобутки був звинувачений в “українофільстві” й “неблагонадійності”. З таким самим значенням це слово подано й у „Словарі української мови” за ред.

Б. Грінченка ‘имеючий козацькій нравъ. *Козакувата руська шляхта*’ (СлГр-2 1908, 264).

Укладачі новітнього “Словника української мови”, запланованого у 20-ти томах (почав виходити з 2010 р., на сьогодні видано 9 томів), уже включають до реєстру дериват козакуватий, фіксуючи в дефініції лексичного значення подібність до *козака* за різними ознаками – і зовнішніми, і внутрішніми: ‘*рідко. Схожий на козака (у 1–5 знач.) зовнішністю, поведінкою і т. ін. Матусевич – той козакуватий, чесний, прямий, децю імпульсивний, але то міцна людина, видно, що не зрадить, пройде всі випробування. Так воно й було...* (з мемуарної літ.)’ (СУМ-20).

Творення прикметника козакуватий пов’язуємо із реалізацією образно-метафоричних мотиваційних відношень, мотиваційними ознаками формування яких є зовнішня подібність до козаків (молоді, гарні, дужі, ставні, сильні, від спеки й степового повітря смагляві, з довгими вусами, з розкішним оселедцем та ін.) і внутрішня подібність за особливостями характеру, поведінки (енергійні, мужні, розумні, хитрі й терпеливі на війні, справедливі, веселі, з неповторним гумором та ін.). Такий опис козаків подаємо, опираючись на працю Д. Яворницького “Історія запорізьких козаків” (Яворницький 1990).

Вживання лексеми козакуватий з образно-метафоричним значенням фіксуємо в мові творів художньої літератури, і в мові українських перекладів, наприклад: “*За бар’єром вештався рудий козакуватий молодик. Вряди-годи він спинявся перед друкарською машинкою, стукотів товстим пальцем, який не згинався, по клавішу і заливався сміхом*” (І. Ільф, Є. Петров. *Золоте теля*, пер. з рос. М. Пилинської, Ю. Мокрієва) (Корпус-ГРАК); “*Що се ти, доню, читаєш? – Та се, мамо, про блудного сина. ... се комедія. – Яка, доню, комедія! – Воно, мамо, віршами писано. ... – Що ж воно там пише? – Та пише, мамо, що в одного чоловіка було два сини, старший, тихий та слухняний, а менший, якийсь козакуватий, неспокійний, мов запорозький козак: «Одпусти та одпусти, каже, мене, тату»*” (Д. Мордовцев. *Дума про Марусю Богуславку*) (Корпус-ГРАК).

Прикметник козакуватий використовував і Т. Шевченко, даючи назви своїм малюнкам, на яких зображував дуби. Л. Генералюк вважає, що “візуальний концепт дерева, орієнтований на глибинну сутність Шевченкової натури, виявляє її, осмислює, унаочнює в різних духовних і вікових станах” (Генералюк 2011, 32). Так на рисунку, що входив до альбому 1858–1859 рр., із зображенням уже старого, але ще досить міцного дуба, зафіксовано справа вгорі олівцем рукою Шевченка напис: Козакуватий дидь. Роботу датовано часом перебування митця в Україні 1859 р. (Шевченко 1963, 82). У такий спосіб – через візуальний образ і його назву – Т. Шевченко виражає свою “відданість” козацькій тематиці, яка у світогляді автора постає в таких асоціативних зв’язках: “козак – сила, міцність, витривалість – дуб”. Автори розвідки, спеціально присвяченої зображенню рослинності в малюнках Т. Шевченка, зазначають, що письменник, перебуваючи в Україні, “часто-густо в основному малював дубів, називаючи їх

«Козакуватими». ... Деревина дуба дуже тверда, важка, стійка проти гниття». Це дерево в Україні є символом мужності, сили й довголіття (Єрмоленко, Гордієнко, 2008).

До образних відсубстантивних дериватів зараховуємо й ад'єктив козацький, беручи до уваги його здатність виражати словотвірне значення подібності, враховуючи схожість за внутрішніми ознаками. На жаль, такі семантичні особливості цієї лексеми не відображені в сучасних тлумачних словниках (СУМ, СУМ-20), проте синтагматичні зв'язки, засвідчені в контекстах, дають підстави виокремлювати й такі семантичні компоненти, як ‘геройський, волелюбний’, яких прикметник козацький набуває в процесі морфологічного словотворення, реалізуючи мотиваційну ознаку ‘такий, як у козака, козаків’: *Шкода, звичайно, що махновщина ввібрала в себе найгірші традиції українського бандитизму та спрямувала генетично закладений козацький гук крові в шкідливе для нашого народу русло* (О. Вахній) (КУМ); *А в Празі чи Женеві я організую вільну друкарню, задзвоню в новий “Колокол” над Україною-Руссю. Наш козацький дух прагне втілення ...* (В. Дрозд) (КУМ); *Повторюю: ось де коріння національної драми. В підневільних умовах ніхто не мав права виховувати синів у козацькому, героїчному дусі, бо це нерідко загрожувало смертельною небезпекою* (А. Паламар) (Корпус-ГРАК).

Важливо зазначити, що в лексикографічних працях кінця XIX – першої половини XX ст. лексема козацький зі значенням ‘геройський, волелюбний’ була закріплена в словникових дефініціях. Зокрема в “Малорусько-німецькому словарі” Є. Желехівського й С. Недільського в перекладній частині до слів козацький, козачий подано ‘Kozaken-, zum kozak 1) geh.; frei, ritterlich (що розуміємо, як ‘вільний, лицарський’ – пояснення Т. Гуцуляк) (МНСЖел-І, 1886, 356). В іншій праці, яка тривалий час перебувала під забороною, – “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, три томи якого вийшли впродовж 1924–1933 рр., а четвертий том було знищено й заборонено, – лексему козацький наведено як синонімічний відповідник у перекладній частині до російських слів: витажеский – вигязівський, вигязький, лицарський, козацький (РУС 2007, 110); молодецький – 2) (удалой) молодецький, молодечий, юнацький, козацький (РУС 2007, 1109).

Отже, образні прикметникові деривати, утворені від іменникової основи козак за допомогою словотворчих формантів -уват-, -ськ-, відображають особливості мотиваційних відношень, покладених в основу їхнього творення, а саме встановлення асоціативно-образних зв'язків між якісно-характеризувальними ознаками (зовнішній вигляд, риси характеру, особливості вдачі, поведінки) через зіставлення з типовими для українців носіями таких ознак.

Творення образних похідних одиниць субстантивної зони образної парадигми відбувається на основі метафоричних мотиваційних відношень, що ґрунтуються на встановленні подібності за ознакою кольору, а саме актуалізують зв'язок із червоним забарвленням. Основа іменника в поєднанні із суфіксом -ок- зазнає переосмислення “такий, як козак”, афікс при

цьому оформлює мотиваційні відношення подібності, а його значення в таких випадках є контекстно залежним.

Наприклад: козачок² ‘комаха ряду напівтвердокрилих, згори яскраво-червона з плямистим чорним малюнком, а знизу – чорна’. Червоні козачки так ворушаться по землі (Ганна Барвінок); Їй [Галі] так гарно. Сонечко привітно гріє, козачки коло неї снують по зеленій травичці (Панас Мирний) (СУМ-20), (СУМ-4 1973, 210–211); І небо вже весняне. Галузки дерев блищать на сонці. На землі, в торіньному листі, ворушиться з червоною спінкою козачок. Оживає. Будівничий Всесвіту все розраховував на життя (О. Гончар) (Корпус-ГРАК). Образний дериват козачки фіксують й діалектні словники полтавських та бойківських говірок української мови зі значенням ‘червоні жучки’: *Ось тут уже багато повилазило на сонце козачків*; та ‘шматки сиркої картоплі, печені на кухонній плиті’. *Добре козачки їсти тогди, коли черево болит.*

Можемо припустити, що мотиваційні ознаки, взяті за основу для назв комах й страви, фіксують зв’язок із подібністю до кольору вбрання козаків. А. Кашенко, описуючи те, як козаки одягалися, зауважує, що “запорожці здебільшого ходили в пошарпаній одежі. ...Зате коли запорожець виїздив гостювати на Україну, то вибрався в кармазиновий жупан, узував червоні сап’янці, чистив, мов скло, свою зброю...так що весь сяяв і вигравав на подив селянським парубкам і дівчатам” (Кашенко 1991, 68). Д. Яворницький у своєму словнику фіксує назву красноштан ‘носящий красныя шаровары’. *Вони усі були, ті запорожці, красноштани.* – *Як то красноштани?* *А так, що усі носили червоні штани,* – *через те і звалися красноштани.* Екат. у. (СУМЯ, 390).

Образні деривати, що формують дієслівну зону, реалізують низку мотиваційних ознак, пов’язаних зі встановленням асоціативно-образних відношень стосовно способу життя козаків, зокрема їхнього соціального стану – бути неодруженими, довго жити самому, холостякувати, насолоджуватися свободою молодих років: козакувати ‘2. розм. Те саме, що парубкувати – бути парубком; весело проводити час, гуляти в колі молоді; бути нежонатим, неодруженим’. – *Чи ви напитували собі яку службу, чи й досі козакуєте та бурлакуєте?* – *спитав в Кованька Дунін-Левченко* (І. Нечуй-Левицький); – *Воно, звісно, для нього та дочки забагато [двох кімнат], та не буде ж він до смерті козакувати* (А. Дімаров) (СУМ-5 1974, 210) Порівняймо з іншими лексикографічними працями: в “Словарі...” за ред. Б. Грінченка козакувати ‘вести холостой образ жизни’ (СЛГр-3 1928, 78). Укладачі РУС подають це слово як український відповідник до російського *молодечествовать* (намолодечествовать) – *молодцювати* (намолодцювати), *юначити* (наюначити), козакувати (накозакувати) (РУС 2007, 1090; 1317) У текстах художньої літератури натрапляємо й на вживання форми доконаного виду одкозакувати ‘одружитися, завести сім’ю’: *Кімнатка нас влаштує. Вони у мене не привередливі ... – То ти, значить, одкозакував?* – *сумовито усміхнувся Максименко.* – *Давно?* – *Кіму вже чотири роки. Бідовий хлопець росте! – А я все козакую ... – Чого ж так?*

– *Все ніколи, не до залицянь*, – усміхнувся Максименко (С. Рев’якін) (Корпус-ГРАК).

Семантична структура дієслова *козакувати* може відображати й інші мотиваційні відношення, а саме подібність до того, як козаки прагнули бути першими, найкращими, найвправнішими, отаманувати. Такий зміст виводимо, опираючись на синонімічні відношення, у які це дієслово включено в “Практичному словнику синонімів української мови” С. Караванського: *верховодити, ватажкувати, отаманувати, козакувати, водити перед, ходити /бути/ за отамана, правити бал/ом/* (ССинКар 2008, 27).

До дієслівної зони досліджуваної образної парадигми включаємо й похідну лексему *с(з)козачитися*, що закріпилася передусім в народнорозмовному мовленні й зафіксована відповідними словниками й текстовими джерелами зі значенням ‘народити нешлюбну дитину’ (ЛекЛьвів 2009, 523); *Дівувала, поки сі не зкозачила* – ‘поки не зачала заходити собі з козаками, з парубками і не стратила вінка’ (Г-рНП-1 2006, 800); *льв. дістати нешлюбну дитину (про дівчину)’* (Арго 2006, 140).

Появу образного змісту пов’язуємо із асоціативними зв’язками, в основі яких лежить концептуальна метонімія, що ґрунтується на „переміщенні фокусу уваги” з одного (певного) об’єкта на інший, суміжний, часто пов’язаний з ним причиново-наслідковими відношеннями: “*стосунки з козаками → наслідки таких стосунків*”. У “Галицько-руських народних приповідках”, упорядкованих І. Франком, зафіксовано ще й дериват *закозачитися; закозачила сі дівка* – ‘втєкла з козаками, образowo: зледащїла, зїйшла з путя’ (Г-рНП-2 2006, 250). І хоч у козацькій спільноті потрібно було суворо дотримуватися доброчесності з жінками, козаків карали за перелюбство, проте фольклорний образ їхніх стосунків із дівчатами виглядає так, що козаки часто підмовляли дівчину їхати з ними, обіцяючи їй краще життя, ніж вдома з батьками. Тому в піснях-баладах, як це подає Л. Стрюк, відтворено ситуації спокуси і зведення дівчини, оцінка й трагізм її необачного вчинку. Часто такі пісні є закликem і застереженням від молодечої легковірності зі змалюванням негативних наслідків (зради, зневаги, сорому, вбивства й т. ін.) та відвертим громадським осудом дівчини, яка не вбереглася від спокуси й дала себе звести (Стрюк 2001, 320–324).

До *адвербіальної зони* образної парадигми зараховуємо прислівник *козакувато*, утворений на основі метафоричних мотиваційних відношень з актуалізацією ознаки “такий, як козак”. Дериват *козакувато* ‘*рїдко. По-козацькому, по-молодецькому*’, який не увійшов до СУМ в 11-ти томах, подають укладачі СУМ-20: *Мундир “генераловї” трохи завеликий, але він козакувато випирає груди, грає плечима й твердим, певним, трохи недбалим військовим кроком їде алеєю* (В. Винниченко) (СУМ-20). Цю лексему також було закріплено ще в словнику Д. Яворницького: *козакувато* ‘казакoвато, молодцювато’. *Арканов, одбїгаючи п’ятами по брудній казармовїй підлозі, козакувато-смішно підійшов до попа* (В. Винниченко) (СУМЯ 1920, 364). Такий прислівник засвідчений і творі “Холодний Яр”

Ю. Горліса-Горського, письменника, старшини Армії УНР: “*Найкраще забезпеченою у бойові ... була мельничанська сотня, що була найчисленнішою – хоч село не було найбільшим, а коло двохсот чоловік із нього полягло вже в боях під прапором Холодного Яру. Мельничани виглядали найбільш «козакуваті».* Командував ними Семен Чучупака” (Ю. Горліс-Горський) (Корпус-ГРАК).

Варто зазначити, що прислівники такого типу формально можуть бути утворені від прикметників, але їх семантична структура відображає зв’язок з іменником: ‘поводиться, робить щось, як козак’. Вважаємо, що адвербіативи такого типу, які набувають образного компонента значення, належать до слів з подвійною мотивацією.

Отже, в українській мові лексема *козак* наділена багатим образно-дериваційним потенціалом, підтвердженням чого є формування чотирьох зон (ад’єктивної, субстантивної, дієслівної й адвербіальної) похідних одиниць, які вербалізують особливості метафоричного та метонімічного моделювання асоціативно-образних уявлень про різні елементи дійсності. Загалом це слова, притаманні народнорозмовному й діалектному мовленню. Формування повної образної словотвірної парадигми є ще одним підтвердженням стійкості таких асоціативно-образних зв’язків, що ґрунтуються на культурно-історичному та соціальному досвіді носіїв мови. Використання в номінативних процесах традиційних етнокультурних символів як твірної бази в ході словотворення розкриває ціннісні й світоглядні особливості певного народу.

Боплан, Г. (1990). *Опис України*. Пер. з фр. Я. І. Кравця. Каменяр. Львів.

Гваньїні, О. (2007). *Хроніка європейської Сарматії*. Упоряд. та пер. з пол. Ю. Мищика. Києво-Могилянська академія. Київ.

Генералюк, Л. (2011). *Творчість Тараса Шевченка в контексті взаємодії літератури і мистецтва початку – середини XIX століття*. Автореферат дисертації на здобуття науков. ступеня кандидата філологічних наук. НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ.

Горбач, О. (2006). *Арго в Україні*. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Львів.

Горська Алла Олександрівна. Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.wikiart.org/uk/gorska-alla-oleksandrivna> [Дата останнього доступу 07. 09. 2019].

ГП (2003). *Галицькі приповідки і загадки*. Зібрані Григорієм Ількевичем: Репринтне відтворення з видання 1841 р. Львів.

Грабович, Г. (1998). *Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка*. Друге видання. Пер. з англ. С. Павличко. Часопис “Критика”. Київ.

Г-рНП (*Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т.*) (2006). Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. Львів.

Гуцуляк, Т. (2018). *Образна мотивація: проблеми й аспекти дослідження*. Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Філологічні науки. 1. Запоритет. С. 54–65.

Дорошенко, Д. (1991). *Нарис історії України в 2-х томах. Том 1 (до половини XVII століття)*. Друге репринтня 1932 р.). Глобус. Київ.

Єрмоленко, С. Гордійченко, В. (2008). *Рослинність у малюнках Т. Г. Шевченка. 3 елементами аналізу та співставленнями їх з біологічними ознаками*. Електронний ресурс: http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Biologia_/37425.doc.htm [Дата останнього доступу 31. 07. 2019].

Енгель, Й.-Х. (1998). *Історія України та українських козаків. Схід–Захід*. Історико-культурний збірник. Харків. С. 241–262. Електронний ресурс: <http://keui.univer.kharkov.ua> [Дата останнього доступу 04.09.2019].

Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби (2018). Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Арії. Київ.

Кашенко, А. (1991). *Оповідання про славне військо запорізьке низове*. Січ. Дніпропетровськ.

Корпус–ГРАК. *Генеральний регіонально анотований корпус української мови*. Електронний ресурс: <http://www.parasolcorpus.org/> [Дата останнього доступу 31. 07. 2019].

Кралуєк, П. (2015). *Інтерпретація козацького міфу шістдесятниками*. Електронний ресурс: <https://www.volynnews.com/blogs/ukrayintsiam-brakuye-filosofiyi-rozumu-/interpretatsiia-kozatskoho-mifu-shistdesiatnykamy/> [Дата останнього доступу 06. 09. 2019].

Кулиш, П. (1874). *История возсоединения Руси: В 3 т.* Общественная польза. Санкт-Петербург.

КУМ. *Корпус української мови. Лінгвістичний портал*. Mova. info. Електронний ресурс: <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209> [Дата останнього доступу 31. 07. 2019].

ЛексЛьвів, (2009). Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., Дидик-Меуш, Г. *Лексикон львівський: поважно і на жарт*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Львів.

Масенко, Л. (2014). “Опозиція усне – писемне” у мові творів Тараса Шевченка. *Культура слова*. 80. Видавничий дім Дмитра Бураго. Київ. С. 32–41.

Мищик, Ю. (2007). *Козацькі літописи*. У кн.: *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Наукова думка. Київ. Електронний ресурс: http://www.history.org.ua/?termin=Kozacki_litopysy [Дата останнього доступу 05.09.2019].

Мищик, Ю. (2019). *Спомин про “козацьку матір”: до 100-річчя від дня народження Олени Апанович*. Електронний ресурс: <https://zpu.kr.ua/shche/kolonky/14205-spomyn-pro-kozatsku-matir-do-100-richchia-vid-dnia-narodzhennia-oleny-apanovych> [Дата останнього доступу 06. 09. 2019].

МНСЖел (Малорусько-німецький словар). (1886). Желехівський, Є., Неліський, С. Т. І. А–О; Т. ІІ. П–Я. Друкарня товариства ім. Шевченка. Львів.

Наливайко, Д. (1992). *Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках)*. Дніпро. Київ.

Номіс, М. (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Либідь. Київ.
Опис України. Електронний ресурс, режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Опис_України. [Дата останнього доступу 04.09.2019].

Пирогова, К. (2010). *Художня інтерпретація образу козацтва в українській поезії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.* Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара.

ПП (1990). *Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Рис характеру*. Упоряд. М. Пазяк. Наукова думка. Київ.

Руденко, Ю., Губко, О. (2007). *Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність*. МАУП. Київ.

РУС (Російсько-український словник) (2007). Редактори А. Кримський та С. Єфремов. Державне видавництво України–УАН. Київ, 1924–1933. Т. 1–3. Електронний ресурс: <http://www.r2u.org.ua>. [Дата останнього доступу 31.07.2019].

Синиця, І. (2009) *Від наукового опису до міфологізації образу*. Електронний ресурс: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe? [Дата останнього доступу 04. 09. 2019].

Синиця, І. (2011). *Відображення бінарності світосприйняття в інтерпретації архетипних образів української культури. Життя – у слові: збірник наукових праць на пошану академіка Віталія Макаровича Русанівського (1931–2007)*. Видавничий дім Дмитра Бурого. Київ. С. 489–495.

СлГр (Словарь української мови) (1996–1997). Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. Наукова думка. Київ.

СЛГр (Словарь української мови). (1928). Зібрала редакція журналу “Кієвская Старина”. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. 3-є видання, виправлене й доповнене, за редакцією Акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Т. ІІІ: К–Н. Горно. Київ. Електронний ресурс: <http://www.r2u.org.ua>. [Дата останнього доступу 31. 07. 2019].

ССинКар (Практичний словник синонімів української мови) (2008). Караванський С., БаК. Львів.

Смолій, В. (2006). *Феномен українського козацтва (замість передмови)*. У кн.: *Історія українського козацтва: нариси: у 2-х т. Т. 1*. Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”. Київ. С. 5–16.

ССНП (Словник стійких народних порівнянь) (1993). Юрченко, О., Івченко, А. Основа. Харків.

Стрижак, О. (2001). *До етногенезу та етномовної історії кубанців-чорноморців*. Український історичний журнал. 1. С. 96–106.

Стрюк, Л. (2001). *Етнологія України у пісенному фольклорі*. СМП “Астон”. Тернопіль.

СУМ-20 (*Тлумачний словник української мови: в 20-ти томах*) (2010). Електронний ресурс: <http://test.ulif.org.ua> [Дата останнього доступу 04. 09. 2019].

СУМЯ (*Словник української мови*). (1920). Яворницький, Д. Т. I (А–К). Слово. Катеринослав.

УПП (*Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток*) (2001). Упорядник Пазяк, М. Наукова думка. Київ.

Хвиля, А. (2005). *Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті*. У кн.: *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали*. Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”. Київ. С. 113–132.

Шевченко, Т. (1963). *Повне зібрання творів в десяти томах. Т. 10: Живопис, графіка 1857–1861*. Вид-цтво Академії наук УРСР. Київ.

Яворницький, Д. (1990). *Історія запорізьких козаків*. Т. 1. Світ. Львів. Електронний ресурс: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/ua/koz-tvo/72-harakterystyka/106-harakterystyka-zapor-kozaka.html> [Дата останнього доступу 04. 09. 2019].

МОВНІ ФОРМИ ЯК МАРКЕРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: НЕБЕЗПЕЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Володимир Демченко

(Україна)

У статті описано небезпечні тенденції у сфері функціонування української мови. Серед них відзначено активне вживання калькованих російськомовних форм на всіх рівнях українського мовлення. Відзначено тенденцію потенційного деформування генетичної ідентичності, коли семантичний комплекс елементів злочинського арго, тоталітарної лексики, власне російськомовних форм є чужим для української ментальності. Цей процес засвідчує принципове зниження рівня мовної етики через згоду на таку трансформацію колективу мовців. Проаналізовано мову реклами, телевізійних шоу. Виділено елементи, які порушують не лише мовні закони української мови, а й генетичні закони.

Ключові слова: українська мова, російськомовні кальки, злочинське арго, українська ментальність, національна ідентичність.

LANGUAGE FORMS AS THE MARKERS OF NATIONAL IDENTITY: DANGEROUS TRENDS

Volodymyr Demchenko

The article describes dangerous trends in the functioning of the Ukrainian language. Among them there was an active usage of tracing Russian-language forms at all levels of Ukrainian speech. The tendency of potential deformation of genetic identity is noted when the semantic complex of elements of criminal argot, totalitarian vocabulary, and tracing Russian-language forms is alien to the Ukrainian mentality. This process confirms the principled decrease in the level of linguistic ethics through the consent to such a transformation of the team of speakers. The language of advertisement, and television shows is analyzed. Elements that violate not only language laws of the Ukrainian language but also genetic laws are highlighted.

Key words: Ukrainian language, Russian-language tracing, criminal argot, Ukrainian mentality, national identity.

Процес тривалої “мовної війни” (актуальний слухний термін) останнім часом виявляє нарешті вдалі дії з українського боку, зокрема ухвалений 25 квітня Верховною Радою Закон України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” конкретизує функції цієї мови та вже у своїй назві акцентує на захисті й контролі, а новий Правопис насамперед передбачає відчутне дистанціювання національної мови від її кількасотрічного опонента – російської мови, яка весь цей час домінувала в побуто-